

КОНІВА

Юлія Вікторівна,

асистент кафедри українознавства,
культурології та історії науки

НТУ «ХП»

juliya.koniwa@gmail.com

(м. Харків)

**ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ДОРОЖНІХ
КОМУНІКАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ У XVIII СТ.**

У статті досліджується вплив природно-географічних умов на формування суходільних дорожніх комунікацій на території Слобідської України у XVIII ст. У результаті наукової розвідки було розглянуто, як рельєфні й кліматичні особливості та річкова мережа сприяли становленню мережі сполучення у Слобожанщині. У статті зроблено акцент на зв'язок розвитку транспортних комунікацій із становленням мережі мостів та переправ у регіоні в XVIII ст. Встановлено особливості мостобудування на дорогах державного, повітового та сільського значення. Окреслено систему утримання та експлуатації мостів. А саме, опираючись на архівні дані, було показано труднощі будівництва та ремонту мостових переправ.

Ключові слова: *суходільні дорожні комунікації, Слобідська Україна, мостові переправи, будівництво мостів.*

**THE NATURAL GEOGRAPHIC PREREQUISITES OF THE FORMING OF
ROAD COMMUNICATIONS IN THE TERRITORY OF SLOBODA UKRAINE
AND FEATURES OF ITS FUNCTIONING IN THE XVIII CENTURY**

In the article studied the influence of natural and geographical conditions on the formation of land road communications on the territory of Sloboda Ukraine in the 18th century. As a result of scientific research, it was considered how the relief and climatic features and the river system of the region contributed to the genesis of the system of communication in Slobozhanshchina. In the article emphasizes the relationship between

the development of transport communications and the establishment of a network of bridges and river crossings in the region in the 18th century. The features of bridge building on the roads of state, county, and rural importance are established. There were described the system of service and exploitation of bridges. Namely, relying on archival data, difficulties in the construction and repair of river crossings were shown.

Key words: *land road communications, Sloboda Ukraine, river crossings, bridge building.*

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДОРОЖНЫХ КОММУНИКАЦИЙ НА ТЕРРИТОРИИ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В XVIII В.

В статье исследуется влияние природно-географических условий на формирование сухопутных дорожных коммуникаций на территории Слободской Украины в XVIII в. В результате научного исследования было рассмотрено, как рельефные и климатические особенности и речная сеть способствовали становлению сети сообщения в Слобожанщине. В статье сделан акцент на связи развития транспортных коммуникаций со становлением сети мостов и переправ в регионе в XVIII в. Установлены особенности мостостроения на дорогах государственного, уездного и сельского значения. Описано систему содержания и эксплуатации мостов. А именно, опираясь на архивные данные, были показаны трудности строительства и ремонта мостовых переправ.

Ключевые слова: *сухопутные дорожные коммуникации, Слободская Украина, мостовые переправы, строительство мостов.*

Становлення шляхів сполучення на теренах Слобідської України зумовлено природно-географічними умовами Лівобережжя, а саме властивостями природних (фізико-географічних, природно-кліматичних, ландшафтних) зон, в яких вона розташована – Лісостеп та Степ. А також гідрографічною мережею східної України, яку формують річки Сіверський Дінець – найбільша права притока Дону; Ворскла, Сейм і Псел – ліві притоки Дніпра. Дороги, в основному, зосереджені між вищевказаними річками та їхніми притоками, тобто проходили переважно вододілами. Водна мережа раніше була одним із головних чинників, який впливав на функціонування сухопутних шляхів сполучення.

Серед джерел, які присвячені суходільним комунікаціям на теренах Слобідської України у XVIII ст. варто назвати картографічні та письмові матеріали: Карти Деліля; карти-плани Генерального межування, Опис Харківського намісництва, а також матеріали Державного архіву Харківської області та Центрального державного історичного архіву м. Києва.

Спеціальних робіт, які б розглядали закономірності співвідношення природно-географічних чинників і формування та становлення шляхів сполучення, не виявлено. У загальних історико-географічних роботах згадувалися шляхи сполучення, але для XVIII ст., переважно, акцентувалася увага на водних шляхах. Суходільні шляхи ж розглядалися лише як доповнення до мережі водних комунікацій. Необхідно підкреслити, що історико-географічні роботи з'являлися лише у другій половині XX ст. Серед дослідників варто виокремити доробок М.К. Любавського [31], А.В. Муравйова [33], А.В. Дулова [26].

Степи України є частиною Великого степового простору Євразії – це територія від Угорщини до Монголії. Саме цими теренами в різні часи в українські степи переміщалися номади (кочовики). Цей степовий простір актуально розглядати з боку географічного детермінізму, а саме теорії «Великих Кордонів». Саме за допомогою цієї теорії українські дослідники намагаються, як акцентував В. Брехуненко «...вдихнути свіже повітря в козакознавство...» [2, с. 19], тобто, насамперед, у середньовічну історію України. До таких дослідників належать В. Макнілл та І. Лисяк-Рудницький, Я. Дашкевич [2, с. 19]. Крім В. Брехуненка, в обґрунтуванні цієї теорії долучався С. Леп'явко [28] та інші українські дослідники [37, 38, 39].

Взявши типологію Великих Кордонів, яку запропонували В. Брехуненко [2, с. 19–42], С. Леп'явко [29] та інші, варто підкреслити, що переважна частина України, в тому числі і Слобожанщина, входять до складу Степового Кордону Європи. Тобто, до нестійкої рухомої межі між осілою цивілізацією і кочовим/напівкочовим світом, між лісом і степом, християнською і

мусульманською цивілізаціями. А саме межування степової і лісостепової смуги з лісовою смугою, де, відповідно, проживали кочові/напівкочові та осілі народи. Степова і Лісостепова зони мали власні географічні особливості для формування та становлення шляхів та сакм степовиків.

Історія розвитку шляхів сполучення сягає далекого минулого, ще у добу до писемної історії. Про це свідчать археологічні матеріали – знахідки зброї, побутових речей із міді, заліза, кераміки, скарби монет і т. д. Це дозволяє реконструювати торгівельні зв'язки, які не можливо було здійснювати без наявності сухопутних чи водних шляхів сполучення [30, с. 15].

Розвиток сухопутних комунікацій залежить також і від природно-кліматичних умов. Роль природно-кліматичних чинників у різні історичні періоди мали істотні відмінності. Сучасні асфальтовані дороги та шосе через мостові переходи без перешкод перетинають річки як великі, так і малі, в різні пори року. Це не ставить сучасну мережу суходільних комунікацій у безпосередню залежність від погодних умов та річкової системи. Однак, так було не завжди, в тому числі протягом XVII–XVIII ст., коли ландшафтні, кліматичні, природні, гідрологічні особливості краю відігравали провідну роль у становленні та розгортанні системи шляхів сполучення.

Природно-географічні та кліматичні умови східної України зумовлені властивостями природних (фізико-географічних, природно-кліматичних, ландшафтних) зон, у яких вона розташована – Лісостеп та Степ, а також рельєфними особливостями. Ця територія є частиною Східноєвропейської рівнини, яка займає значну частину всієї території Європи. Вона характеризується невеликою гористістю, де основні висоти не перевищують 200 м над рівнем моря, а найбільша височина сягає 370 м над рівнем моря [26, с. 5–6]. Крім цього, присутні горби, яри, балки та ін. Але варто згадати про те, що ярів і балок, які часто зустрічаються нині у цій зоні, в Новий час було значно менше [26, с. 10], бо за останні століття спостерігалось активна ерозія ґрунтів. Ліси в даному регіоні займають лише 11% від загальної площі. Лісові масиви концентрувалися у

вододільних ділянках і долинах річок, на високих правих берегах і часто чергувалися з різнотрав'ям степових просторів. Ці фізико-географічні особливості позначилися на системі сполучення. А саме в більшості випадках як великі, так і польові дороги, уникали ці природні перешкоди, роблячи невеликі гаки.

Лісостепова зона займає 199 197 км² території України, що від загальної її площі (603 629 км²) і складає 33%. Ця зона є ділянкою європейської частини природної зони Лісостеп у межах України, яка бере свій початок з південного заходу від кордону з Молдовою і простягається на північний схід до кордону з Росією через центральну частину України межує з лісовою та степовою зонами [26, с. 10]. На території Східної України лісостепова фізико-географічна зона пролягає в північних, західних та центральних районах сучасної Харківщини – це майже половина від загальної площі області. Варто підкреслити, територія сучасної Харківської області є значно меншою від площі історичної Слобожанщини.

Лісостепова фізико-географічна зона Східної України властиві височини, а саме тут пролягають південно-західні відроги Середньоруської височини. Для цієї частини властива більш густа річкова мережа порівняно із степом. Річки на території Слобідської України течуть на південь – у напрямку Чорного та Азовського морів. Для цих річок притаманний змішаний характер живлення – паводки обумовлені як талими, так і дощовими водами. Рослинність представлена лісовими і степовими видами, а лісистість території в середньому складає 12,5% [32, с. 342–349]. Проте, у XVII–XVIII ст. лісистість Слобожанщини була помітно більшою.

Значну частину сучасної території Слобідської України складають степи. Степи Слобожанщини охоплюють південні та південно-східні райони сучасної Харківської області, а також північні райони Луганської та Донецької областей. Степова фізико-географічна зона займає майже 300 000 км² території України, що від загальної площі країни складає 40%. Ця зона є частиною великого степового простору, який простягається від Панонії (сучасна Угорщина) і до Монголії. На

території України степ простягається від лісостепової зони на південь до Азово-Чорноморського узбережжя та Кримських гір і носить назву український степ [32, с. 224–225].

Українському степу у східній його частині притаманні такі особливості як рівнинний рельєф, але дещо неоднорідний, адже присутні горби, яри і балки. Найбільшою та єдиною височиною на цих теренах є Донецький кряж (200–300 м над рівнем моря). Річкова мережа регіону є не досить значною. Вона представлена річкою Сіверський Дінець та її притоками. Для цієї зони характерна трав'яна степова рослинність [32, с. 349–355].

Сучасні особливості та характеристики степової та лісостепової природно-географічних зон, звичайно, не можливо переносити на період Середньовіччя та Новий час. Вище зазначені фізичні характеристики природно-кліматичних зон зазнавали змін і сьогоднішні особливості ландшафту склалися під впливом не лише природних, але і антропогенних чинників, яка особливо активізувалася з розвитком промисловості.

Для періоду XIV–XVI ст. більш характерний різкий перехід від степу до лісової зони, тобто територія лісостепової зони була зовсім не значна. Особливо, починаючи з XVI ст., зменшується лісовий покрив лісостепової зони, внаслідок зростання населення (мається на увазі освоєння Дикого Поля) та його потреб у сільськогосподарських угіддях, а також у зв'язку розвитком промислів [32, с. 219]. Такої ж думки дотримувався професор А.В. Дулов, який, базуючись на джерелах різних видів, стверджував, що: «в целом географическая среда феодального периода не отличалась коренным образом от современных природных условий. Климатологи и палеоботаники считают, что границы растительных зон в основном проходили по тем же районам, что и ныне» [26, с. 9] Це підтверджується низкою джерел, насамперед, описово-статистичними. Для XVIII ст. – це Описи Харківського намісництва [34] та матеріали Генерального межування [4–25].

Перш ніж перейти до характеристики впливу рельєфних, гідрологічних і флористичних фізико-географічних особливостей на формування шляхів сполучення, варто більш детально розглянути кліматичні умови цього регіону. Кліматолог І. Бучинський, проаналізувавши повідомлення літописців і мандрівників, дані археологічних і палеонтологічних досліджень, а також роботи попередників прийшов до таких висновків: «1. Климат Украины в течение последних двух тысяч лет не претерпел каких-либо серьезных изменений, за исключением того, что в первое тысячелетие наблюдалась эпоха повышенной засушливости. Эта эпоха прерывалась влажными промежутками в VIII, X и, возможно, в XIII вв. В середине второго тысячелетия степень засушливости климата уменьшилась. Кроме того, есть основание допускать, что с XV в. проявлялось понижение температурного режима, прекратившееся в начале XIX в. 2. Засухи на территории Восточноевропейской равнины в середине века охватывали огромные пространства, вплоть до Пскова, Новгорода и Москвы, несмотря на то, что местность в те времена была почти полностью облесена» [3, с. 93–94].

На території Східної України переважає помірноконтинентальний клімат. Тобто, літо довге, спекотне, посушливе; осінь тепла, в другій половині йдуть дощі; зима холодна, коротка, малосніжна, сніг лежить 3–4 місяці; весна настає рано і досить часто супроводжується паводками. Виходячи з цих даних, можна припустити, що використання цих доріг було сезонним і вони по-різному використовувалися в зимовий та літній час. Зокрема, взимку час гужові дороги були більш зручними, так як основний був санний транспорт з використанням ковзних полозів. Це дозволяло перевозити більш габаритні вантажі, ніж на возах і збільшувалася швидкість проїзду на 30–50% [26, с. 16]. У літні місяці сухопутні дороги залежали від опадів, насамперед, від дощу, що могло на короткий час навіть призупинити пересування дорогами, особливо в низинній місцевості. Окрім цього, важливим чинником залишалися ґрунти.

Якість ґрунтових доріг залежить безпосередньо від складу ґрунту. Найменш якісним є глиняні та піщані дороги. Глиняна дорога під час дощу розмивається, а піщана може призводити до пробуксовок та застрягань. Тобто, обидві стають непридатними для пересування. Оптимальним складом для гужових доріг є: глини 7–15%, піску 20–40%, все інше пісок [37, с. 131]. Так як на території Слобідської України переважають чорноземи, навіть невеликі опади призводили до розладу шляхів сполучення. Але, якщо брати до уваги дані, які наведені в Описі Харківського намісництва кінця XVIII ст., то літнє бездощів'я могло тривати, з червня по листопад [37, с. 28], тому шляхи сполучення повноцінно функціонували у ці місяці. Сезонні паводки, які найчастіше бували навесні (річки розливалися найчастіше в березні, рідше – в лютому і квітні) [37, с. 28], що призводило до тимчасової непридатності гужових доріг.

Внаслідок вирубки лісів інтенсифікувалася ерозія ґрунтів. Тому середовище зазнало змін порівняно з сучасним внаслідок збільшення кількості ярів і балок в XVII–XVIII ст.

Система сполучення була зумовлена, перш за все, гідрографічною мережею Східної України. Головною водною артерією краю є Сіверський Донець, яка займає східну і південно-східну частину України. Басейн Сіверського Донця займає пересічно 9,1% території України і налічує 1489 малих річок загальною довжиною 8,8 тис. км. Середня густина річкової мережі – 0,20 км/км².

Сіверський Дінець бере свій початок на Середньоруській височині (Білгородська область, Російська Федерація), проходить Харківську, Луганську, Донецьку області і далі на території Росії впадає в Дон, який, в свою чергу, впадає у Азовське море. На території Харківського намісництва в кінці XVIII ст., ріка протікала через Вовчанський, Чугуївський та Ізюмський повіти [34, с. 26].

У гідрологічному відношенні притоки Сіверського Дінця, можна поділити на дві окремі частини: лівобережні і правобережні. Лівобережні притоки беруть свій на південно-західних та південних схилах Середньоруської височини, а

правобережні стікають із західних, північних та східних схилів Донецького кряжа. [27]. Правий берег ріки крутий висотою до 60–100 м, порізаний глибокими ярами; лівий – пологий, терасований. Річкова мережа басейна розвинута досить нерівномірно: подекуди досить рідка, на інших територіях – густа, потужна, малі річки та рівчаки тут досить звичні.

В Описі Харківського намісництва вказано на 13 приток Сіверського Дінця, а також їхню протяжність у верстах [34, с. 26]. Лівобережними притоками Сіверського Дінця на території Харківського намісництва були річки Корінь, Вовча, Повна, Хотімля, Гнилиця, Великий Бурлук, Середня Балаклійка, Кам'янка, Ізюмець. Для них характерна відносно велика довжина. Вони течуть у широких (2–6 км) долинах з крутими, високими (50–70 м, інколи – до 100 м заввишки) правими схилами і виположеними, порівняно низькими (20–40 м, до 80 м) лівими. Винятком є лише частина приток нижньої течії Сіверського Донця, що течуть у глибоких, нешироких, а подекуди й дуже вузьких, долинах. Річкові заплави досить різні (зазвичай 0,4–0,8 км, інколи – більш як 2 км), рівні, почленовані численними старицями. Річища помірно звивисті, влітку вони заростають водяною рослинністю. У межах року ширина річок змінюється від 2 до 60 м, пересічна ширина – 20–30 м. Глибина річок – 0,2–1 м, швидкість течії – 0,1–0,3 м/с (на перекатах більше, ніж 1 м/с). Береги заввишки 1–3 м, подекуди й вищі (до 6 м) або зовсім не виражені. Влітку багато цих малих річок подекуди пересихали [35, с. 85].

Правобережними притоками на території Харківського намісництва були Бабка, Уди, Мож (Мжа), Оскіл. Від лівобережних вони відрізняються невеликою довжиною, проте значним похилом. Не лише середні, а й малі та найменші річки мають добре сформовані долини з високими (до 60–100 м), стрімкими, інколи прямовисними схилами. Річища помірно звивисті, на окремих ділянках слабо звивисті, переважна їхня ширина до 20 м, глибина – до 3 м, висота берегів – 2–4 м [27].

Річки Псел, Сейм і Ворскла належать до найбільших річок басейну Дніпра. Вони характеризуються подекуди слабо розвинутою річковою мережею, а саме вона становить 0,26 км/км². Але цей показник характерний не для всіх вище зазначених річок. Наприклад, річкова мережа Псла та Орелі становить 0,3–0,5 км/км² [27].

Для Псла, Сейму та Ворскли властива характеристика річок Лівобережжя Дніпра. Власне, вони течуть, здебільшого, в межах Придніпровської низовини, характеризуються великими довжинами і площами басейнів. Долини їх досить широкі (до 20 км), заплави широкі (до 1,5–3 км), лучні, рідше чагарникові, помережені рукавами та старицями. Річища звивисті, у деяких річок – каналізовані; здебільшого повністю заростають водною рослинністю. Для річок району характерним є добрий розвиток плес та озероподібних розширень. Похили річок незначні [35, с. 86–87].

На території Харківського намісництва Псел проходив Миропольським, Сумським та Лебединським повітами. Мав п'ять приток: лівобережні – це Сироватка, Істороп, Ольшана; правобережні – це Олешня, Сума [17; 18; 21; 22]. Ворскла, в свою чергу, проходила на території Хотмижського, Богодухівського, Охтирського і Краснокутського повітів. Мав дванадцять приток: лівобережні – це Козача, Гайворон, Готня, Братениця, Івани, Рябина, Охтирка, Хухра, Середня Котельва, Мерло; правобережні – це Ворсклиця і Боромля [5; 7; 16; 24].

Річка Сейм проходить на півночі Східної України і була в частині русел межею між Курським і Харківським намісництвами. Лівобережні притоки цієї ріки протікали територією Білопольського та частково Сумського повітів. Це такі притоки, як Вир, Рутка, Мужиця, Снагост, Раківка [34, с. 27]

Отже, як свідчить аналіз карт, річкова мережа Слобожанщини мала свої особливості. Більш густою мережа річок була у західних та північно-західних повітах – у межах лісостепової зони. Менша річкова густота на сході і на півдні

Слобідської України, тобто у межах Степової зони. У Лісостепу, на відміну від степової частини регіону, річки пересихали значно рідше, ніж у степовій.

Головні дороги, в основному, були зосереджені між переважно між великими річками та їхніми притоками, тобто проходили вододілами. Ці річки відносяться до так званого змішаного типу живлення річок. Основна їх фізико-географічна характеристика така: ці річки та їх притоки беруть початок на Середньоросійській височині і течуть на південь – у Чорне та Азовське моря, у них змішаний характер живлення (дощове і снігове), але з переважанням снігового [26, с. 7]. Навесні в результаті танення снігу витрати води в них різко збільшується, настає повінь або паводок. Паводки мали свої особливості. По-перше, вони спостерігалися в основному в долинах рік. По-друге, вода в місцях впадіння в притоки в велику річку в наслідок напору з неї значно підіймалася. Як наслідок, могли руйнуватися дамби, які були важливі для перетину водних перешкод і надовго порушувати гужові шляхи сполучення.

Наприкінці літа річки міліли (особливо наприкінці серпня – на початку вересня), і такий рівень зберігався фактично протягом всієї зими. Річки та притоки Слобідської України, як правило, тривалий час бували вкриті льодом (від двох до чотирьох місяців на рік) [34, с. 28] Завдяки такому режиму річок зберігалася можливість перетину їх гужовими дорогами майже безперешкодно протягом року, за винятком весняних повеней. Протягом всього року перетин здійснювався мостами та греблями при водяних млинах, яких на території Харківського намісництва налічувалося близько півтори тисячі. Однак, значна частина гребель були не надійні, адже переважно були земляними рідше, з використанням дерева чи каменю [34, с. 28]. Великі річки такі як Ворскла, Псел, Сіверський Донець перетиналися тільки лише мостами, як це видно на картах Генерального межування. На території Харківського намісництва Сіверський Донець перетинався шість разів, так само як і Ворскла, Псел лише один раз [36].

Переважна більшість повітових міст розташовувалася на середніх та малих річках. Так, на річці Ворсклі розташовувалися декілька повітових містечок – Охтирка та Хотмижськ. На її притоці Мерло – Краснокутськ та Богодухів. Недригайлів – на р. Сула, Білопілля на р. Вир і р. Крига (притоки Сейму). На р. Псел знаходилися Суми та Миропілля, а Лебедин на притоці Псла – р. Вільшанка. На берегах р. Уди – м. Золочів. Валки – на річці Мжа, Харків – на р. Харків, Вовчанськ – на р. Вовча. Ізюм та Чугуїв – на Сіверському Дінці.

Отже, рельєфні особливості Слобожанщини були одними із основних чинників, які вплинули на формування суходільної дорожньої мережі регіону. Насамперед, річкова сітка зумовила розташування основних доріг. Природно-кліматичні особливості лісостепової і степової зони регіону вплинули на характер функціонування дорожніх комунікацій, а саме визначили їхнє сезонне використання.

Список використаних джерел та літератури

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1993. 256 с.
2. Брехуненко В. Б. Козаки на степовому кордоні Європи : типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ : Віпол, 2011. 503 с.
3. Бучинский И. Е. Климат Украины : в прошлом, настоящем и будущем. Киев : Госсельхозиздат УССР, 1963. 308 с.
4. Генеральная карта Харьковского наместничества // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6307. 1 л.
5. Генеральный уездный план Ахтырского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6311. 1 л.
6. Генеральный уездный план Белопольского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6315. 1 л.
7. Генеральный уездный план Богодуховского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6319. 1 л.
8. Генеральный уездный план Валковского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6323. 1 л.
9. Генеральный уездный план Волчанского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6327. 1 л.
10. Генеральный уездный план Золочевского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6333. 1 л.

11. Генеральный уездный план Змеевского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6338. 1 л.
12. Генеральный уездный план Изюмского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6332. 1 л.
13. Генеральный уездный план Изюмского уезда (часть 2-я) // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6339. 1 л.
14. Генеральный уездный план Изюмского уезда (часть 3-я) // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6340. 1 л.
15. Генеральный уездный план Изюмского уезда (часть 4-я) // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6341. 1 л.
16. Генеральный уездный план Краснокутского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6346. 1 л.
17. Генеральный уездный план Лебединского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6351. 1 л.
18. Генеральный уездный план Миропольского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6357. 1 л.
19. Генеральный уездный план Недригайловского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6364. 1 л.
20. Генеральный уездный план Старобельского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6368. 1 л.
21. Генеральный уездный план Сумского уезда (часть 1-я) // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6371. 1 л.
22. Генеральный уездный план Сумского уезда (часть 2-я) // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6372. 1 л.
23. Генеральный уездный план Харьковского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6380. 1 л.
24. Генеральный уездный план Хотмыжского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6390. 1 л.
25. Генеральный уездный план Чугуевского уезда // Российский государственный архив древних актов (г. Москва). Ф. 1356. Оп. 1. Д. 6395. 1 л.
26. Дулов А. В. Географическая среда и история России конец XV – середина XIX в. Москва : Наука, 1983. 256 с.
27. Зуб Л. М., Карпова Г. О. Малі ріки України : характеристика, сучасний стан, збереження. URL : <http://lib.znate.ru/docs/index-269033.html> (дата звернення : 23.03.2014 р.).
28. Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя : Тандем-У, 2001. 64 с. URL : <http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html> (дата звернення : 15.12.2012 р.).
29. Леп'явко С. А. Великі кордони українців. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_52_SV/Gileya52/I12_doc.pdf (дата звернення : 19.01.2013 р.).

30. Лихорадова И. Н., Подольский В. П. История дорожного строительства на территории Воронежского края. Воронеж : изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2006. 176 с.
31. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией. Москва : типо-лит. И. И. Любимова, 1909. 405 с.
32. Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. Київ : т-во Знання, КОО, 2006. 511 с.
33. Муравьев А. В., Самаркин В. В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и России в V–XVII веках). Москва : Просвещение, 1973. 144 с.
34. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. 222 с.
35. Ресурсы поверхностных вод СССР : в 20 т. / под. ред. М. С. Каганера. Ленинград, 1967. Т. 6. Украина и Молдавия. Вып. 3. Бассейн Северского Донца и реки Приазовья. 492 с.
36. Стороженко І. Великий Кордон і українське козацтво кін. XV – сер. XVII ст. *Київська старовина*. 2006. № 1. С. 31–45.
37. Сумгин М. И., Бастамов С. Л. Дорожная климатология. Москва ; Ленинград, 1935. 148 с.
38. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2005. 584 с.
39. Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом» : проекція однієї ідеї. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.* Київ : Критика, 2002. 416 с.

References

1. Bahalij, D. I. (1993). *Istoriia Slobids'koi Ukrainy* [History of Sloboda Ukraine]. Kharkiv : Osnova, 256. [in Ukrainian].
2. Brekhunenko, V. V. (2011). *Kozaky na stepovomu kordoni Yevropy : typolohiia kozats'kykh spil'not XVI-pershoi polovyny XVII st.* [The Cossacks in the Europe's steppe frontier : typology of the Cossack Communities (16th–17th centuries)]. Kyiv : Vipol, 503. [in Ukrainian].
3. Buchinskij, I. E. (1963). *Klimat Ukrainy : v proshlom, nastojashhem i budushhem* [The climate of Ukraine : in the past, present and future]. Kiev : Gossel'hozizdat USSR, 308. [in Russian].
4. *General'nye uezdnye plany Har'kovskogo namestnichestva* [General districts plans of Kharkiv vicegerency]. *Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6307, 1 l. [in Russian].
5. *Generalnyiy uezdnyiy plan Ahtyirskogo uezda* [General district plan of Ahtyirskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)*

[Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6311, 1 l. [in Russian].

6. *Generalnyiy uezdnyiy plan Belopolskogo uezda* [General district plan of Belopolskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6315, 1 l. [in Russian].

7. *Generalnyiy uezdnyiy plan Bogoduhovskogo uezda* [General district plan of Bogoduhovskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6319, 1 l. [in Russian].

8. *Generalnyiy uezdnyiy plan Valkovskogo uezda* [General district plan of Valkovskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6323, 1 l. [in Russian].

9. *Generalnyiy uezdnyiy plan Volchanskogo uezda* [General district plan of Volchanskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6327, 1 l. [in Russian].

10. *Generalnyiy uezdnyiy plan Zolochevskogo uezda* [General district plan of Zolochevskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6333, 1 l. [in Russian].

11. *Generalnyiy uezdnyiy plan Zmeevskogo uezda* [General district plan of Zmeevskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6338, 1 l. [in Russian].

12. *Generalnyiy uezdnyiy plan Izyumskogo uezda* [General district plan of Izyumskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6332, 1 l. [in Russian].

13. *Generalnyiy uezdnyiy plan Izyumskogo uezda (chast 2-ya)* [General district plan of Izyumskogo county (2nd part)]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6339, 1 l. [in Russian].

14. *Generalnyiy uezdnyiy plan Izyumskogo uezda (chast 3-ya)* [General district plan of Izyumskogo county (3^d part)]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6340, 1 l. [in Russian].

15. *Generalnyiy uezdnyiy plan Izyumskogo uezda (chast 4-ya)* [General district plan of Izyumskogo county (4th part)]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6341, 1 l. [in Russian].

16. *Generalnyiy uezdnyiy plan Krasnokutskogo uезда* [General district plan of Krasnokutskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6346, 1 l. [in Russian].

17. *Generalnyiy uezdnyiy plan Lebedinskogo uезда* [General district plan of Lebedinskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6351, 1 l. [in Russian].

18. *Generalnyiy uezdnyiy plan Miropolskogo uезда* [General district plan of Miropolskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6357, 1 l. [in Russian].

19. *Generalnyiy uezdnyiy plan Nedrigaylovskogo uезда* [General district plan of Nedrigaylovskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6364, 1 l. [in Russian].

20. *Generalnyiy uezdnyiy plan Starobelskogo uезда* [General district plan of Starobelskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6368, 1 l. [in Russian].

21. *Generalnyiy uezdnyiy plan Sumskogo uезда (chast 1-ya)* [General district plan of Sumskogo county (1st part)]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6371, 1 l. [in Russian].

22. *Generalnyiy uezdnyiy plan Sumskogo uезда (chast 2-ya)* [General district plan of Sumskogo county (2nd part)]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6372, 1 l. [in Russian].

23. *Generalnyiy uezdnyiy plan Harkovskogo uезда* [General district plan of Harkovskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6380, 1 l. [in Russian].

24. *Generalnyiy uezdnyiy plan Hotmyijskogo uезда* [General district plan of Hotmyijskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6390, 1 l. [in Russian].

25. *Generalnyiy uezdnyiy plan Chuguevskogo uезда* [General district plan of Chuguevskogo county]. *Rossiyskiy gosudarstvennyiy arhiv drevnih aktov (g. Moskva)* [Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)], f. 1356, op. 1, d. 6395, 1 l. [in Russian].

26. Dulov, A.V. (1983). *Geograficheskaia sreda i istoriia Rossii konec XV – seredina XIX v.* [The geographical environment and history of Russia end of the 15th – middle of the 19th century]. Moskva : Nauka, 256. [in Russian].
27. Zub, L. M. and Karpova, H. O. *Mali riky Ukrainy : kharakterystyka, suchasnyj stan, zberezhenia* [The small rivers of Ukraine : characteristics, modern state, saving]. <http://lib.znate.ru/docs/index-269033.html> (last accessed : 23.03.2014). [in Ukrainian].
28. Lep'iavko, S. A. (2001). *Velykyj kordon Yevropy iak faktor stanovlennia ukrains'koho kozatstva (XVI st.)* [The great border of Europe as a factor for the formation of the Ukrainian Cossacks (XVI century)]. Zaporizhzhia : Tandem-U, 64. <http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html> (last accessed : 15.12.2012). [in Ukrainian].
29. Lep'iavko, S. A. *Velyki kordony ukraintsev* [The great boundaries of Ukrainians]. http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_52_SV/Gileya52/I12_doc.pdf (last accessed : 19.01.2013). [in Ukrainian].
30. Lihoradova, I. N. and Podol'skij, V. P. (2006). *Istorija dorozhnogo stroitel'stva na territorii Voronezhskogo kraja* [The history of road building in the Voronezh region]. Voronezh : izd-vo Voronezh. gos. un-ta, 176. [in Russian].
31. Ljubavskij, M. K. (1909). *Istoricheskaia geografija Rossii v svjazi s kolonizaciej* [The historical geography of Russia in connection with the colonization]. Moskva : tipolit. I. I. Ljubimova, 405. [in Russian].
32. Marynych, O. M. and Shyschenko, P. H. (2006). *Fizychna heohrafiia Ukrainy* [The physical geography of Ukraine]. Kyiv : t-vo Znannia ; KOO, 511. [in Ukrainian].
33. Murav'ev, A. V. and Samarkin, V. V. (1973). *Istoricheskaia geografija jepohi feodalizma (Zapadnaja Evropa i Rossii v V–XVII vekah)* [The historical geography of the era of feudalism (Western Europe and Russia in the 5th – 17th centuries)]. Moskow : Prosveshhenie, 144. [in Russian].
34. Pirko, V. O. and Gurzhij, O. I. comps. ; Sokhan', P. S. ed. (1991). *Opysy Kharkivs'koho namisnytstva kintsia XVIII st. : opysovo-statystychni dzherela* [The descriptions of the Kharkov province at the end of the XVIII century : descriptive and statistical sources]. Kyiv : Naukova dumka, 222. [in Ukrainian].
35. Kaganera, M. S. ed. (1967). *Resursy poverhnostnyh vod SSSR : v 20 t.* [Resources of the surface waters of the USSR : in 20 vol.]. Leningrad. 6. *Ukraina i Moldavija* [Ukraine and Moldova]. 3. *Bassejn Severskogo Donca i reki Priazov'ja* [The basin of the Seversky Donets and the river of Azov region]. 492. [in Russian].
36. Storozhenko, I. (2006). *Velykyj Kordon i ukrains'ke kozatstvo kin. XV – ser. XVII st.* [The Great Cordon and the Ukrainian Cossacks of the end of XV – the middle of XVII century]. *Kyivs'ka starovyna* [Kievan antiquity]. 1, 31–45. [in Ukrainian].
37. Sumgin, M. I. and Bastamov, S. L. (1935). *Dorozhnaja klimatologija* [The road climatology]. Moskva ; Leningrad, 148. [in Russian].
38. Yakovenko, N. (2005). *Narys istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoi Ukrainy* [The essay on the history of medieval and early modern Ukraine]. Kyiv : Krytyka, 584. [in Ukrainian].

39. Yakovenko, N. (2002). *«Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom» : proektsiia odniiei idei* [«Ukraine between East and West»: projection of one idea]. *Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen' ta idej v Ukraini KhVI – XVII st.* [The parallel world. Studies on the history of conceptions and ideas in Ukraine in the 16th and 17th centuries]. Kyiv : Krytyka, 416. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 13.09.2018 р.